

ONA TILI DARSLARIDA SHEVAGA XOS SO‘ZLARNI O‘RGATISH: ILMIY ASOSLAR VA INTERAKTIV YONDASHUVLAR

Abduraxmonova Muxlisa Abdullayevna

ToshDO‘TAUning 3-kurs talabasi

muxlisaa536@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o‘zbek tilining dialektal boyliklarini ona tili darslarida o‘rgatishning ilmiy va metodik asoslari yoritiladi. Shevaga oid leksik birliklarning adabiy til bilan aloqasi, ularning madaniy, tarbiyaviy va kommunikativ ahamiyati, shuningdek, ularni o‘rganishda interaktiv va zamonaviy ta’lim usullaridan foydalanish taklif qilinadi.*

Abstract: *This article discusses the scientific and methodological foundations of teaching the dialectal richness of the Uzbek language in native language classes. The relationship of dialectal lexical units with the literary language, their cultural, educational and communicative significance, as well as the use of interactive and modern teaching methods in their study are proposed.*

Kalit so‘zlar: *sheva, dialekt, adabiy til, til boyligi, ona tili darslari, interaktiv metod, mintaqaviy leksika.*

Keywords: *dialect, dialect, literary language, linguistic richness, native language classes, interactive method, regional lexicon.*

KIRISH

O‘zbek tili turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lib, qadimiy va boy til tizimidir. Uning asosiy bo‘lagi — adabiy til bo‘lsa, dialektlar (ya’ni shevalar) esa xalq og‘zaki nutqining bevosita ifodasidir. Har bir mintaqada shakllangan sheva o‘ziga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarga ega bo‘lib, o‘zbek tilining mintaqaviy rang-barangligini aks ettiradi. Zamonaviy tilshunoslikda dialektologiya fanining asosiy vazifalaridan biri — shevalarning tuzilishi, fonetik-grammatik xususiyatlarini o‘rganish, ularni tildagi umumiy qonuniyatlar bilan

solishtirishdan iborat. Shu boisdan, umumta'lim maktablarining yuqori sinf ona tili darslarida shevaga oid so'zlarni o'rgatish — o'quvchilar til bilimini kengaytirish va ularni madaniy xotiraga hurmat ruhida tarbiyalashda muhim vositadir.

Darslikning eng qimmatli o'rinlaridan yana biri unda amaliy mashg'ulotlar uchun shevalardan yozib olingan matnlarning berilishidir. Darslikdagi matnlarning asosini xalq og'zaki ijodi materiallari tashkil etadi. Ular shevalarning eng muhim xususiyatlarini aks ettira oladi, lekin unda har qanday holatda ham adabiy til an'analari ishtirok etadiki, bu o'quv jarayonida talabalarimizning ba'zan tanqidiy yondashishiga olib kelmoqda¹.

ASOSIY QISM

1. Shevaga oid so'zlarning o'quv jarayonidagi ilmiy-pedagogik ahamiyati

O'zbek tilining shevalari turli mintaqalardagi tilshunoslik va madaniy xususiyatlarni o'zida jamlagan bo'lib, ular orqali o'quvchilar nafaqat adabiy tilga, balki xalq og'zaki nutqining tarixiy qatlamlariga ham daxldorlikni his qilishadi. Shevaga oid leksik birliklarni o'rganish:

Lingvistik jihatdan — o'quvchilarni sinonimiya, antonimiya, leksik-semantik guruhlar haqida chuqurroq bilimga ega qiladi;

Madaniy jihatdan — har bir hududga xos so'zlar orqasida o'sha mintaqaning urf-odatlarini, turmush tarzi, qadriyatlarini yashiringan bo'ladi; Tarixiy jihatdan — qadimgi turkiy tillar va o'zbek adabiy tili taraqqiyotidagi izlarni aks ettiradi;

Tarbiyaviy jihatdan — milliy o'zlik, tilga hurmat va vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantiradi.

O'quvchilar shevaga oid so'zlarni o'rganish orqali faqat til qoidalarini emas, balki til ortida turgan milliy ong va tafakkurni anglay boshlaydilar.

2. Shevaga oid so'zlarni o'rgatishda samarali metod va interaktiv yondashuvlar

Zamonaviy didaktika faqat ma'lumot berishga emas, balki o'quvchini faol ishtirok etuvchi subyektga aylantirishga xizmat qiladi. Quyida aynan shevaga oid

¹ "O'zbek shevalari tadqiqotlari: amaliyot, metodologiya va yangicha yondashuv" mavzusidagi II Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari [Matn]: materiallar to'plami / mas'ul muharrir Sh.Sirojiddinov. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2022. – 216 b.

leksikani o'rgatishda sinfda qo'llash mumkin bo'lgan interaktiv metodlar yoritiladi:

a) “So‘zlar jangi” (Tezkor taqqoslash usuli)

Maqsad: Sheva va adabiy til o'rtasidagi farqni tezda ajratish va o'quvchilarning e'tiborini oshirish.

Jarayon: Ustoz shevaga oid so'zni aytadi, o'quvchilar esa uning adabiy til shaklini topadi. Guruhlar musobaqa tarzida javob beradilar.

Misol:

“chuvuldi” — siljidi

“to‘rva” — xalta

“paxtaquloq” — paxta teruvchi ayol

b) “Dialektal xarita” loyihasi

Maqsad: Mintaqaviy so‘zlar orqali geografik tafakkur va til tafovutini o'rgatish.

Jarayon: Har bir guruh bir viloyatga oid sheva so‘zlarni yig‘adi, ularning ma’nosi, adabiy shakli va qo‘llanishi haqida jadval tuzadi va xaritada belgilaydi.

c) “Sheva lug‘ati” tuzish loyihasi

Maqsad: Mustaqil izlanish, matn tahlili va lug‘aviy tafakkurni rivojlantirish.

Jarayon: Har bir o'quvchi yoki guruh o'z hududiga oid 10–15 ta sheva so‘zdan iborat kichik lug‘at yaratadi, ularni ma’nosi, sinonimi, va qo‘llanilgan gap bilan to‘ldiradi.

Namuna: So‘z: burtma

Ma’nosi: guruchli ovqat

Sinonimi: osh

Gap: Buva burtma tayyorlab, mehmonlarni kutdi.

d) “Sheva — Adabiy til” viktorinasi

Maqsad: Bilimni mustahkamlash, raqobat muhitida motivatsiyani oshirish.

Savol turi: test, to‘ldirish, juftlashtirish. Misol: “Quyidagi sheva so‘zlarning adabiy shaklini toping:

1. sholcha — ?

2. yarimxonta — ?

3. tiliyoq — ?”

e) “Multimedia asosida taqqoslash” metodi

Maqsad: Raqamli vositalar orqali vizual va audio asosda shevalarni tahlil qilish.

Jarayon: YouTube yoki O‘zMTRKning hujjatli filmlaridan qisqa lavhalar kesiladi, shevaga oid so‘zlar aniqlanadi va adabiy til bilan taqqoslanadi. O‘quvchilar audio yoki video yozuv asosida o‘z guruh fikrlarini bildiradilar.

3. Metodlar samaradorligi va ularning o‘quvchiga ta’siri

Ushbu metodlar o‘quvchilarni passiv eshituvchidan faol ishtirokchiga aylantiradi. Shevaga oid so‘zlar bilan ishlash: Tilga estetik yondashuvni kuchaytiradi; Tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi; O‘quvchilarda milliy o‘zlikni anglash hissini oshiradi; Hududlararo til farqlarini hurmat bilan qabul qilishga undaydi.

10-sinf ona tili darsligining 98-sahifasida quyidagi mashq berilgan:

27.3-mashq. Matnni o‘qib, shevaga oid so‘zlarni aniqlang.

– Hoziram buloq suvidan ichaman. Bir ko‘zasi choyimgayam, ovqatimgayam jetadi. Dunyo o‘zimizdiki deb kerilib jurgan paytimiz, bir jil qishi bilan ariq qazidik. U vaqtlar traktir-praktir degan narsa o‘rni-tuvi bilan jo‘q, qopda tuproq toshib Toshlisoyini to‘ldirdik, cho‘kichminan manovu qirdi bovrini teshdik. Buni teshguncha, eh-hi, qancha azob tortmadik. Bu bizga osonga tushmagan. Ikki jigit tuproq tagida qolib novud bo‘ldi... Shuytib desang, lalmini bog‘ qildik, havorga paxta ekdik. Oradan sag‘al o‘tmay, shu bilmadim... baliq jilmidi, aniq esda jo‘q, jer qimirlab, buloqdan suv qochdi. Mingbuloq ham o‘sha jili qurib qogan... Bir zamonlar bundan uch tegirmon suv hayqirib oqardi, desang, birov ishonmaydi. Oquvi zo‘r edi, kela-kelguncha nishoblikda. Ana qarag‘in, haliyam izi bor. (N.Norqobilov)².

Bu mashq orqali 10-sinf o‘quvchilari shevaga xos so‘zlarni ajrata oladi. Shu bilan birgalikda ona tilini adabiyot bilan aloqasini ham o‘rganadi.

² Ona tili 10 [Matn]: 10-sinf uchun darslik / B. Mengliyev. – Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2022. –224 b.
<https://scientific-jl.com/>

Xulosa

Ona tili darslarida shevaga oid soʻzlarni oʻrgatish — nafaqat tilshunoslik bilimlarini chuqurlashtiradi, balki oʻquvchining milliy madaniyatga boʻlgan qiziqishi va hurmatini ham shakllantiradi. Shevalar tilning tirik shakli boʻlib, ularni oʻrganish orqali oʻquvchilar til tabiatini, tarixiy taraqqiyotni, xalqona tafakkurni chuqurroq anglaydilar. Interaktiv metodlardan foydalanish esa bu jarayonni qiziqarli, samarali va ijodiy qiladi. Jumladan, “Soʻzlar jangi”, “Dialektal xarita”, “Rolli oʻyin”, “Sheva lugʻati” kabi metodlar: oʻquvchilarda mustaqil fikrlashni rivojlantiradi; oʻz hududiga oid til unsurlarini qadrlashga oʻrgatadi; adabiy til va sheva oʻrtasidagi oʻzaro bogʻliqlikni ongʻli ravishda anglashga xizmat qiladi. Shuningdek, bu faoliyatlar oʻquvchilar til boyligini oshiribgina qolmay, ularni milliy qadriyatlarning faol targʻibotchilariga aylantiradi. Shunday qilib, ona tili darslarida shevaga oid soʻzlarni oʻrgatish metodik jihatdan asosli va pedagogik maqsadga muvofiq boʻlgan dolzarb yoʻnalishlardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

1. Ashirboyev Samixon. 0 ‘ZBEK DIALEKTOLOGIYASI // darslik //T.: «NAVRO‘Z» nashriyoti 2016. - 136 b.3-bet.
2. “O‘zbek shevalari tadqiqotlari: amaliyot, metodologiya va yangicha yondashuv” mavzusidagi II Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari [Matn]: materiallar to‘plami /– Toshkent: Donishmand ziyosi, 2022. – 216 b.
3. Ўзбек халқ шевалари луғати. –Тошкент: Фан, 1991. –407 b.
4. Ona tili 10 [Matn]: 10-sinf uchun darslik / B. Mengliyev. – Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2022. –224 b.